

נבואה וארץ ישראל – ניתוח מתודולוגי במקורות חז"ל

פתיחה

מושכל ראשון, המקובל אצל כל מי שעוסק בחקר מקורות חז"ל, כי מקורות אלה, המופיעים בספרות התלמודית והבתר-תלמודית, אינם מעור אחד: בכל עיון, שאנו מעיינים במקורות שבספרות חז"ל, חייבים אנו להבחין בין מקורות תנאיים לבין מקורות אמוראיים, ובין אלה ואלה – למקורות של הספרות הרבנית שמימי הביניים ואילך. אבחנה זו הינה רבת פנים: יש לה, כמובן, צדדים פילולוגיים (למשל, עברית – לעומת ארמית), צדדים חברתיים ותרבותיים (למשל, מידה שונה של השפעות תרבותיות מן החוץ) ואפילו צדדים כלכליים, מדיניים ומשפטיים. במאמר זה אנו רוצים להסב את תשומת-הלב לפן נוסף של אבחנה, והוא הפן המתודולוגי. מסתבר, שמקורות שונים מתקופות שונות – נבדלים זה מזה במתודולוגיות שונות הרווחות בהם, כשהם מטפלים בבעיות דומות.

הדיון במקורות

אנו מבקשים להדגים את ההבדל בין המתודולוגיות השונות באמצעות הצגת כמה ממקורות חז"ל, הדנים בשאלת הקשר בין הנבואה לבין ארץ ישראל, כשאנו מבחינים במתודולוגיה שונה בכל אחד מן המקורות, כשהם באים לטפל בשאלה זו. המקורות שיוצגו כאן הם שלושה: המקור הראשון הוא מכילתא דר' ישמעאל, והוא יהווה דוגמה למתודולוגיה, הרווחת בספרות התנאים. המקור השני הוא סיפור מעשה, שמובא בתלמוד הבבלי במסכת מועד קטן, המיוחס לחכם מן הדור השני של אמוראי בבל, והוא יהווה דוגמה למתודולוגיה, הרווחת בספרות האמוראים. המקור השלישי הוא קטע מספר "הכוזרי" לר' יהודה הלוי, והוא יהווה דוגמה למתודולוגיה הרווחת בספרות המחשבה של חכמי ימי הביניים. לפני ניתוח מתודולוגי מפורט של המקורות הללו – נציג את הבעיה הנידונה בהם. הנחת היסוד היא, שחייב להתקיים קשר בין הנבואה – כתופעה מיוחדת בעם ישראל – לבין ארץ ישראל. במקורות חז"ל,

---

תאריכים: מדרשי חז"ל: תנאים ואמוראים; מחשבת ימי-הביניים; נבואה וארץ ישראל.

מוקדמים ומאוחרים, רווח המושג "קדושת ארץ ישראל" – בהיגד כגון: "ארץ ישראל מקודשת משאר ארצות".¹

מהי "קדושה" במשמעותה המקורית במקורותינו?

"קדושה" היא פרישה, ייחוד, הבדלה. כשרוצים לומר שאיש או קבוצת אנשים, מקום או מקומות, זמן או זמנים – מופרשים, נבדלים ומיוחדים מאלה הדומים להם, הרי לציון ההבדלה הזאת משתמשים במקרא ובספרות חז"ל בשורש "קד"ש" ובנגזרות ממנו – כמו "קדושה", "עם קדוש", "גוי קדוש", "ארץ הקודש", "מקום קדוש", "מקראי קודש".

ומכאן לעניין ארץ ישראל: אם מייחסים "קדושה" לארץ ישראל,, באים לומר, שארץ זו מיוחדת, מופרשת ונבדלת מכל ארץ אחרת.

כמה באה הבדלה זו לידי ביטוי? בוודאי שלא בנתונים הפיסיים, שהרי אדמתה ומימיה, הריה ועמקיה שווים לכל מקום אחר, ולכן נסיק: הבדלתה של ארץ ישראל מכל הארצות היא בנתונים הרוחניים שלה. ומהי הבדלה זו? בכך שארץ זו היא המקום, שבה בחר האלוהים לשכון בה, להשרות בה את שכינתו. בעוד ששאר ארצות נקראות על שמות האומות השוכנות בתוכן, הרי ארץ זו נקראת גם בשם "ארץ ה'", כי היא המקום הנבחר להיות מכון שבתו.

תפיסה זו עולה ממקורות רבים בספרות חז"ל, ונזכיר רק שנים מהם, שניהם במדרש תנחומא: "חביבה ארץ ישראל שבחר בה הקב"ה: אתה מוצא כשברא (הקב"ה את) העולם, חילק הארצות לשרי האומות ובחר בארץ ישראל (= כלומר את ארץ ישראל לא חילק לשום אומה, אלא השאירה לעצמו. י.מ.). מניין? שכן משה אמר:² "בהנחל עליון גוים, בהפרידו בני אדם – יצב גבולות עמים למספר בני ישראל" ובחר לחלקו (את) ישראל וכו'. אמר הקב"ה: יבואו ישראל, שבאו לחלקי, וינחלו את הארץ, שבאה לחלקי..."³ ואותו רעיון, ביתר קיצור, נמצא במקום אחר במדרש תנחומא: "... ברא (הקב"ה) ארצות וברר אחת מהן, זו ארץ ישראל, שנאמר: "ארץ אשר ה' אלוהיך דורש אותה, תמיד עיני ה' אלוהיך בה מראשית השנה ועד אחרית שנה"⁴. וכך קרא אותה ארצי, שנאמר:⁵ ואת ארצי חלקו".⁶

זו, אם כן, עיקר תפיסתם האמונית של חז"ל באשר לארץ ישראל וקדושתה. לעומת זאת, באשר לנבואה יש רגליים לדעה, כי הם לא תפסו את הנבואה כנובעת ממעמקי הנפש של האדם. למשל, אם היינו רוצים להשוות את הנבואה למוסיקה או לאמנות, היינו אומרים, כי הנבואה – כמו המוסיקה והאמנות – הן הביטוי של המיטב שברוח אנוש. לא כך היא תפיסת חז"ל: לדעתם, הנבואה אינה נובעת מרוח אנוש (ואולי, לדעתם, אין בכוח רוח אנוש להוציא יצירה נאצלת כל כך), אלא היא השראה מבחוץ, (Inspiration), והיא באה לידי ביטוי, כשרוח אלוהים שורה על האדם: אדם, שזוכה שרוח אלוהים תשרה עליו, זוכה להיות נביא. השראה זו, לעתים, הינה חד-פעמית, ולפעמים באה בדרך קבע; במקרה האחרון הוא נמנה עם הנביאים, שדבריהם הגיעו אלינו בכתבי הקודש. ומכאן, לפי תפיסה זו, הביטויים המקראיים, שקודמים להתנבאות כמו: "ותהי עליו גם הוא רוח אלוהים"⁷, "היתה עלי יד ה' וכו'". אותה התגלות של רוח ה', השורה על האדם הזוכה לכך – זו היא מהות הנבואה לפי תפיסת חז"ל.

ומכאן - לקשר בין הנבואה לארץ ישראל: אם מקבלים אנו את התפיסה, שנבואה מתאפשרת רק כשרוח אלוהים שורה על האדם, אם כן נשאל מהו המקום, שבו שורה אותה רוח האלוהים בעולמנו החומרי הזה? מתפיסתם של חז"ל על מהות הקדושה של ארץ ישראל - עולה התשובה: בארץ ישראל בלבד, שהרי זוהי "קדושתה", כלומר ייחודה והבדלתה של הארץ מכל מקום אחר מתבטאת בהכרה, שרק היא המקום, שבו בחר האלוהים להשרות את שכינתו בה. ומכאן - המסקנה: אין אפשרות לנבואה, שתשרה אלא בארץ ישראל. אין נבואה אפשרית בחוץ לארץ.

אלא שמסקנה זאת, אף-על-פי שהיא נראית מבוססת וחזקה מבחינת הלוגיקה של המושגים, אינה עומדת במבחן המציאות הריאלית: גם מי שהוא מן המתחילים בלימוד התנ"ך, יודע, כי היו נביאים שהתנבאו מחוץ לארץ ישראל. נזכיר רק את השמות המפורסמים ביותר: יחזקאל, שהפסוק השלישי בספרו - אומר בפירושו: "היה היה דבר ה' אל יחזקאל בן בוזי הכהן בארץ כשדים על נהר כבר".⁹ ניתן להזכיר גם את נבואת ירמיהו במצרים, המוזכרת בספרו (מ"ד), וכן - את הנבואות, שנאמרו למשה בארץ מצרים - לצורך הוצאתם של בני ישראל ממצרים. כל אלה שימשו נקודת המוצא לדיון של החכם האנונימי במכילתא דר' ישמעאל. זהו הקושי שהיווה נקודת מוצא משותפת לכל המקורות שנציג להלן. והנה, ביישובו של קושי זה ניתן להבחין במתודולוגיות שונות במקורות השונים.

להלן המקורות:

1. מכילתא דר' ישמעאל¹⁰

ויאמר ה' אל משה ואל אהרון בארץ מצרים לאמר (שמות יב', א). "בארץ מצרים" - חוץ לכרך. או אינו אלא בתוך הכרך? כשהוא אומר "...כצאתי את העיר" (שם ט', כ"ט) וכו'.

ועד שלא נבחרה ארץ ישראל, היו כל הארצות כשרות לדברות. משנבחרה ארץ ישראל, יצאו כל הארצות.

עד שלא נבחרה ירושלים, הייתה כל ארץ ישראל כשורה למזבחות. משנבחרה ירושלים, יצאת ארץ ישראל, שנאמר "השמר לך פן תעלה עולותיך בכל מקום וכו' כי אם במקום אשר יבחר וכו' (דב' י"ב, יג-יד).

עד שלא נבחר בית עולמים, הייתה (כל) ירושלים ראויה לשכינה. משנבחר בית עולמים, יצאת ירושלים, שנאמר וכו'.

עד שלא נבחר אהרון וכו' עד שלא נבחר דוד וכו'.

אם (=שמא) תאמר: דן אנכי את הנביאים (=למד אני מן הנביאים) שנדבר עמהם בחז"ל? ... לא נדבר עמהם אלא בזכות אבות, שנאמר וכו'. ויש אומרים: אף-על-פי שנדבר עמם בחז"ל ובזכות אבות, לא נדבר עמהם אלא במקום טהור של מים וכו'. ואומר "היה היה דבר ה' אל יחזקאל בן בוזי הכהן (בארץ כשדים) על נהר כבר" (יחזקאל א', ג'). ויש אומרים: נדבר עמו בארץ, ונדבר עמו בחוצה לארץ...

תדע, שאין השכינה נגלית בחז"ל, שנאמר (יונה א', ג) "ויקם יונה לברות תרשישה" וכו'. וכי

מלפני ה' הוא בורח והלא כבר נאמר "אנה אלך מרוחק, ואנה מפניך אברח. אם אסק שמים, שם אתה, ואציעה שאול הנך ... גם שם ידך תנחני..." (תהלים קלט, ז-י). אלא אמר יונה: אלך לחו"ל - מקום, שאין השכינה נגלית... אמר לו הקב"ה: יש לי שלוחין - כיוצא בך, שנאמר "וה' הטיל רוח גדולה אל הים" (שם, שם ד) וכו'.

2. בבלי מועד קטן¹¹

כי נח נפשיה דרב הונא (=כשנפטר רב הונא) וכו', פתח עליה ר' אבא (בהספדו): "ראוי היה רבנו, שתשרה עליו שכינה, אלא שבבל גרמה ליה (גרמה לכך שלא תשרה עליו שכינה)". מתיב (=השיב, הקשה) רב נחמן בר רב חסדא וכו', "היה תיה דבר ה' אל יחזקאל בן בוזי הכהן בארץ כשדים" (מכאן, שנבואה שורה בחו"ל)? טפח ליה אבוא בסנדליה. אמר ליה: לאו אמינא לך לא תיטרוד עלמא (=הכהו אביו בסנדלו ואמר לו: וכי לא אמרתי לך אל תטריד את הציבור בקושיותיך). מאי "היה"? שהיה כבר.

רש"י: שהיה כבר, כלומר ההיא שעתה הווה ולא יותר (=באותה הזדמנות היה דבר ה' אליו ולא יותר).

ויש אומרים, שהיה כבר קודם לכן בארץ ישראל, ששרתה עליו רוח הקודש.

3. ר' יהודה הלוי, ספר הכוזרי¹²

אמר החבר: כך גם הכבוד ניצוץ אור אלהי הוא, הפועל על עם האלוה בארץ האלוה. אמר הכוזרי: האמנם? והלא מאדם ראשון ועד משה - ניבאו רבים במקומות אחרים" אברסה - באור כשדים, וגם יחזקאל ודניאל - בבבל ניבאו, וירמיהו - הלא ניבא במצרים.. אמר החבר: כל מי שנתנבא לא נתנבא כי אם בארץ הזאת או בעבורה. כך זכה אברהם לנבואתו הראשונה, כאשר צווה ללכת אל הארץ הזאת, ויחזקאל ודניאל בעבורה ניבאו... רק לאחר זמן בימי דוד, עת היה כבר חבל הארץ ההוא מיושב, נודע הסוד האלוהי, כי זה המקום המיוחד, בו תשרה השכינה...

ניתוח מתודולוגי

מקור מס' 1

מקור זה הוא קטע אנונימי ממכילתא דר' ישמעאל. נקודת המוצא של הדרשן היא הפסוק הראשון, הפותח את ההתגלות האלוהית למשה ואהרון לצורך הבאת עשר המכות - על-מנת להביא להוצאתם של בני ישראל ממצרים. בפסוק הראשון, הפותח את אותה פרשה, מתגלה הקושי: "ויאמר ה' אל משה ואל אהרון בארץ מצרים לאמר"¹³ התגלות אלוהית, נבואה, בארץ מצרים - הא כיצד? ההנחה, שאין אפשרות של נבואה בחו"ל - כה ברורה לחכם, עד שאין הוא רואה צורך להציג את הקושי במילים מפורשות של קושיה. הדבר ברור.

אך כשאנו נפנים לעסוק בתשובות, שבהן מנסה החכם להתמודד עם הקושי הזה, התמונה הרבה פחות

ברורה. אנו מבחינים בסדרה של תשובות: מהן - תשובות חלקיות, ומהן - תשובות תמוהות, שאין בהן מענה אמיתי על-פי הבנתנו הפשוטה.

הבה נסקור אותן אחת לאחת.

התשובה הראשונה היא, שההתגלות הייתה "חוץ לכרך". היסוד לתשובה זו נעוץ בהנחה, שהדרשן רואה לנגד עיניו את הכרכים הרומיים הפגניים שבימיו, שחוצותיהם מלאים במקדשים אליליים, ובכל פינה עומדים מזבחות, ואנשים מקריבים קרבנות לכבוד הקיסר. ודאי שמקום כזה נראה בלתי מתאים לגמרי להתגלות נבואית. לכן הדרשן מעביר את ההתגלות ל"חוץ לכרך", לטבע החפשי, שיד אדם לא קלקלה אותו. האם בתשובה זו יש משום תירוץ אמיתי לקושי העיקרי על נבואה בחו"ל? אולי, באופן חלקי. התשובה השנייה מוקשית עוד יותר: הדרשן טוען ש"עד שלא נבחרה ארץ ישראל, היו כל הארצות כשרות לדברות"¹⁴, כלומר לנבואה. כוונתו, כנראה, לומר, שההתגלות למשה בארץ מצרים הייתה, קודם שנבחרה ארץ ישראל, כלומר קודם כניסתם של ישראל לתוכה. גם תשובה זו תמוהה: הרי בחרתה של ארץ ישראל, כארץ, שבחר בה הקב"ה להשרות שכינתו בה, אינה קשורה לכניסתם של ישראל לתוכה. הרי אותה בחרה מיוחדת, לפי המדרשים שהובאו לעיל,¹⁵ לתחילת בריאת העולם ("אתה מוצא כשברא העולם, חילק הארצות לשרי האומות ובחר בארץ ישראל"¹⁶ וכו').

בהמשך הקטע יש התייחסות מפורשת לנבואת יחזקאל: הכתוב אומר בפירוש, שנבואתו הייתה "בארץ כשדים על נהר כבר"¹⁷. על כך משיב הדרשן, שליחזקאל הייתה "זכות אבות", שמכוחה התאפשרה נבואתו.

תשובה נוספת של הדרשן על נבואת יחזקאל היא, שנבואתו הייתה "במקום טהור של מים" (המים במקומות רבים במקרא מציינים תהליך של היטהרות). ברור, שגם תשובות אלה הנן חלקיות, ואין בהן כדי לתרץ את הקושי העיקרי.

החכם עצמו מרגיש בחולשת תירוציו: "תדע (=אביא לך ראיה), שאין השכינה נגלית בחו"ל, שנאמר: "ויקם יונה לברוח תרשישה"¹⁸. פירושה של פסיקה זו, לדעתנו, כך הוא: אם הקושי כל כך חזק, והתשובות, במקרה הטוב, הן חלקיות, שמא יש מקום לבדוק את הנחת היסוד: אולי נבואה אפשרית בחו"ל? לכן צריך החכם להוכיח מבריחתו של יונה לחו"ל, שאכן ההנחה הראשונית במקומה עומדת, "ואין השכינה נגלית בחו"ל".

רק באמצעה של הפסיקה, לפני הבאת הראיה מבריחתו של יונה, מובאת תשובה נוספת, סתומה במקצת, שיש בה סבירות רבה יותר מאשר בתשובות הקודמות: "ויש אומרים נדבר עמו בארץ, ונדבר עמו בחו"ל". פירושה של תשובה זו: נביא, שנבואתו החלה בארץ ישראל, יכולה נבואתו להימשך גם בחו"ל. לסיכום העיון במקור זה, מתורת התנאים, נוכל לומר: הקושי, שעמד לפני החכם הדורש, היה קושי ברור מאוד. לעומת זאת, בחינה של התשובות מראה, שהחכם מעלה כל תשובה אפשרית, ללא סדר עדיפויות וללא ברירה ביניהן. הבאת כמה תשובות על שאלה ברורה מאוד מצביעה על כך שהחכם לא בטוח אף באחת מהן. יש לבדוק, אם מתודה כזאת היא אופיינית לדרך הדיון של התנאים.

מקור מס' 2

במקור זה – סיפור מעשה, שהובא בתלמוד הבבלי במסכת מועד קטן, והוא עוסק במנהג ההספד של תלמידים על רבותיהם, כפי שהיה נהוג בישיבות בבל.

הנספד הוא רב הונא, ראש ישיבת סורא והחשוב בחכמי בבל במחצית השנייה של המאה ה-3. כשנפטר ראש הישיבה רב הונא, הוציאו את מיטתו לפתח הישיבה; וכנראה, הגדול שבתלמידים, ר' אבא, החל להספידו. תוכן ההספד: רב הונא היה אדם כה גדול, אשר, בעצם, היה ראוי שתשרה עליו שכינה, כלומר שיהיה נביא, אלא שדבר זה נמנע ממנו בשל היותו חי בבבל, כלומר בחו"ל. בסיפור מובאת קושייתו של רב נחמן בר רב חסדא על תוכן ההספד הזה (על-אף העובדה, שהעלאת הקושיה בזמן הזה ובמעמד הזה היתה בלתי הולמת, ואכן אביו מנסה להשתיקו); והיא, בעצם, הקושיה הנסותרת שבמקור התנאי הקודם: אם מיחזקאל בן בוזי הכהן לא נמנע הנבואה למרות העובדה, שגם הוא חי בבבל, מדוע הייתה מניעה זו תקפה לגבי רב הונא, אם אכן היה ראוי לנבואה?

בתשובה על הקושי הזה, במקור הזה, מבחינים אנו במתודה אחרת.

כאן רואים אנו תהליך של ברירה. רב חסדא, אביו של השואל, אינו נזקק עוד לשורת התשובות החלקיות, כפי שהופיעו במקור התנאי. הוא עונה לבנו תשובה סתומה במקצת: "מאי היה? שהיה כבר". אם נקבל את פירושו השני של רש"י, שלדעתנו הוא הקרוב יותר לפשוטם של הדברים, הרי כוונתו לאותה תשובה האומרת, כי נביא, שהחל להתנבא בארץ ישראל, יכולה נבואתו להמשך גם בחו"ל, ולכן אין להקשות מנבואת יחזקאל. הווי אומר: התשובות החלקיות, שהובאו במקור התנאי הקודם, הושמטו או שלא עלו על הפרק כלל, ונבחרה התשובה האחת, שדעת המשיב יש בה תשובה מלאה יותר על הקושי שהועמד בתחילה. מגמה זו של 'ברירה' משתלבת יפה בידיעות שיש בידינו, ממקורות בלתי תלויים אחרים, על-רמת עיונם של האמוראים לעומת זו של התנאים. אנו יודעים, שבישיבות בבל הופך העיון במקורות קדומים למופשט יותר, סלקטיבי יותר, במגמה להגיע אל נקודת האמת – ככל שניתן.

מקור מס' 3

מקור זה מכיל שלושה קטעים מספר "הכוזרי" של ר' יהודה הלוי. ספר "הכוזרי" מציג, כידוע, את עיקרי הדת היהודית בצורה של דיאלוג תיאולוגי בין "מלך כוזר" (תמיד בפתחה: "אמר הכוזרי") לבין החכם היהודי (תמיד בפתחה: "אמר החבר"). והנה הוויכוח התיאולוגי מגיע אל תופעת הנבואה. "החבר" טוען, שהנבואה (בלשונו: "הכבוד") היא "ניצוץ אור אלוהי" (כלומר השראה מלמעלה של רוח אלוהים על האדם), והוא תקף לגבי עם ישראל וארצו (כלומר הנבואה אפשרית רק בעם ישראל ובארץ ישראל). "מלך כוזר" מציג לחכם את השאלה, שכבר הופיעה בשני המקורות הקודמים: והרי יש שורה של אישים (כאן נזכרים אדם הראשון, אברהם, משה, יחזקאל, ירמיה ודניאל), שהתנבאו מחוץ לארץ ישראל? כאן מבחינים אנו במתודה שונה לחלוטין: החכם מצליח להשתחרר מן הנוסחה הכובלת של "אין השכינה

נגלית בחז"ל, שהייתה משותפת למקור התנאי ולמקור האמוראי שהובאו לעיל. ההשתחררות מן הנוסחה הזאת באה באמצעות הפריצה המחשבתית, המרחיבה ואומרת, שנבואה יכולה להתקיים "בארץ הזאת או בעבורה", כלומר בארץ ישראל עצמה או בחז"ל, בתנאי שהנבואה היא לצורך ארץ ישראל. אלא שיש להדגיש: גם באמצעות תשובה זו אין "החבר" מנתק לגמרי את הקשר בין הנבואה לבין ארץ ישראל, שהרי נבואה בחז"ל אפשרית, רק אם היא נוגעת ונצרכת לארץ ישראל. לפי האמור לעיל, מצד אחד שומר החבר על העיקרון, שחייבת להיות זיקה בין נבואה לבין ארץ ישראל, אלא שהוא משתחרר מן הזיקה הפיסית ומרחיבה לכלל זיקה רוחנית: נבואה לצורך ארץ ישראל, גם אם היא בחז"ל, עדיין מקיימת את הזיקה הזאת. דרך זו אופיינית לדיוניהם של פילוסופים ובעלי מחשבה בימי הביניים, יהודים ולא יהודים כאחת.

לסיכום, הצגנו כאן בעיה אחת: הקשר בין הנבואה לבין ארץ ישראל, שנידונה בשלושה מקורות מתקופות שונות. הצבענו על כך שמלבד ההבדל בתוכן שבין המקורות, יש גם שינויים מתודיים בדרכי החשיבה ובדרכי הדיון בין המקורות. יש, לדעתנו, בסיס רחב לדעה, שבכל תקופה היו מתודות הדיון מותאמות לאותן מתודות, שהיו רווחות בין אנשי הרוח של אותה תקופה. במאמר זה הצבענו על ראשיתן של מגמות, ודיון נוסף ומעמיק יותר מתבקש מכאן ואילך.

הערות ומראי מקומות

1. משנה, כלים פרק א', ו.
2. דברים ל"ב, ת.
3. מדרש תנחומא (הנדפס) ראה, ת.
4. דברים י"א, יב.
5. יואל ד', ב.
6. מדרש תנחומא (הנדפס) במדבר י"ז.
7. שמואל א' י"ט, כג, ועוד רבים דומים.
8. יחזקאל ל"ז, א.
9. יחזקאל א', ג.
10. מכילתא דר' ישמעאל, בא, פרשה א'. מהדורת האראוויטץ-רבין, ירושלים, תשל"ג, עמ' 2-4.
11. בבלי מסכת מועד קטן, כ"ה, א.
12. ר' יהודה הלוי, ספר הכוזרי, מאמר שני, ח', יג-יד. מהדורת אבן שמואל, תל-אביב, תשל"ג, עמ' נ"ב-נ"ה.
13. שמות י"ב, א.

ירמיהו מלחי

- 14. מכילתא דר' ישמעאל שם.
- 15. מקורות 3 ו-6 לעיל.
- 16. מקור 3 לעיל.
- 17. יחזקאל א', ג.
- 18. יונה א', ג.